ANITA PAWŁOWSKA

Uniwersytet Łódzki

Wpływ zmian społecznych i kulturowych na etykietę językową początków doby nowopolskiej

Początek doby nowopolskiej to okres ważnych przemian społecznych i obyczajowych — widoczna staje się świadomość kryzysu wartości typowych dla sarmatyzmu, co w konsekwencji powoduje zanikanie aktów etykiety językowej charakterystycznych dla socjolektu szlacheckiego i pojawienie się nowych form grzecznościowych. Celem artykułu jest wskazanie najistotniejszych zmian w polskiej etykiecie językowej uwarunkowanych zmianami społecznymi i kulturowymi, które możemy obserwować od drugiej połowy XVIII wieku do lat sześćdziesiątych wieku XIX. Granice czasowe wybranych do eksцерpowania tekstów wyznacza z jednej strony przełom doby średniopolskiej i nowopolskiej (zob. Urbańczyk 1979, s. 50–62), z drugiej zaś powstanie styczniove i przełom pozytywistyczny.

Korpus badanych tekstów stanowią listy, pamiętniki, wspomnienia, dramaty i powieści¹ — w sumie ponad 180 źródeł. Tak dobrany materiał językowy pozwala na zbadanie zarówno pisemnych, jak i ustnych aktów grzecznościowych oraz ukazuje ich zmienność formalną i funkcyjną w możliwie szerokim kontekście społecznym i kulturowym.

Doba oświecenia bywa nazywana *wiekiem rozumu*, dominujące wówczas nurty filozoficzne to racjonalizm i empiryzm. Wyrażna staje się też sekularyzacja państw europejskich. Prawdopodobnie czynniki te wpłynęły na zjawisko znikania wielu formuł etykietałnych² o genezie modlitewnej. Szczególnie wyraźnie

¹ Wszystkie wybrane do analizy dzieła literackie charakteryzują się prawdopodobieństwem świata przedstawionego. Zawarte w nich dialogi, choć niekiedy literacko przetworzone, zazwyczaj mają formę językową zbliżoną do autentycznych rozmów. O przydatności tekstów literackich w badaniach dotyczących konwersacji por. (Kita 2000, s. 345–353).

² Przez pojęcie formuły rozumiem grupę wyrazów, które wyrażają określoną intencję i określone wartości, relatywnie trwałą pod względem formalnym i powielaną w konkretnej sytuacji

widoczne jest to w przypadku aktów powitalnych. Chętnie używane w okresie średniopolskim formuły: *pomaga Bóg, Boże daj, by zdrów był, zdarz Bóg* w badanych tekstach niemal w ogóle już nie występują. Natomiast inne powitania, choć przetrwały, to element wskazujący na religijne źródło aktu uległ w nich elipsie: pierwotne *Bóg/Boże daj dobry dzień/wieczór* w dobie nowopolskiej ma już postać krótkiego i pozbawionego odwołań do *sacrum* *dzień dobry/dobry wieczór*.

Niekiedy zmienił się jedynie społeczny zakres użycia danego aktu grzecznościowego. Przykładem mogą być tutaj powszechnie stosowane jeszcze w dobie średniopolskiej podziękowanie *Bóg zapłać* oraz pożegnanie *Idź z Bogiem* — z badanego materiału wynika, że w początkach okresu nowopolskiego zasięg użycia takich formuł został zawężony do niższych warstw społecznych.

Innym aktem, z którego korzystali głównie chłopci i uboga szlachta, było stosunkowo nowe powitanie: *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*³. W omawianym okresie wyparło starszą postać formuły, zarezerwowaną przede wszystkim dla duchowieństwa: *Niech będzie Bóg pochwalony*.

Na laicyzację obyczajów wskazuje też zdecydowanie niższa niż w epoce poprzedniej frekwencja prośb wzmacnianych za pomocą zwrotu odwołującego się do *sacrum*: *na miłość boską* — akty obudowane w ten sposób są w badanym materiale rzadkością.

Na postać formuł grzecznościowych w omawianym okresie niewątpliwie wpływ miał także sentymentalizm, który był kontynuacją sielankowej poezji baroku. Zwiększenie pierwiastka uczuciowego obserwujemy zarówno w werbalnych ośrodkach formuł: *całuję cię, ściskam, pieszczę, błagam, zaklinam*, jak i w etykietalnej obudowie⁴ — określeniach typu *czule, serdecznie, kochany, najdroższy*. Tradycyjnie w aktach etykiety obiektem pocałunków były zawsze ręce, nogi oraz stopy, natomiast w badanych tekstach znajdujemy formuły, w których całowano także serce, oczy, zęby, a nawet łysinę. Sentymentalna czułościowość przejawiała się również w chętnie używanych zdrobnieniach: *rączki, nóżki, ząbki, oczki* itp. Formuły, które pierwotnie wskazywały na niższość nadawcy, w poddanym eksploracji okresie często stają się wyznacznikiem bliskiej czy wręcz intymnej relacji. Dopiero w poradniku dobrych manier Franciszka Betlejczyka z 1862 roku takie frazy spotkały się z jednoznacznym potępieniem. Autor pisze o nich,

pragmatycznej. Przedmiotem analizy są również formy jednowyrazowe, jeśli powstały wskutek redukcji grup lub gdy, przeciwnie, rozwinęły się z nich formuły.

³ Formuła ta została wprowadzona dopiero w XVIII wieku listem papieża Benedykta XIII, który za jej używanie obiecywał sto dni odpustu.

⁴ Wyrażenia pełniące funkcję grzecznościową można podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy z nich to autonomiczne akty etykiety językowej, pierwotnie mające formę werbalną, czyli np. powitania, podziękowania, życzenia, przeprosiny. Natomiast drugi typ to elementy obudowy aktów autonomicznych, które dzielą się na werbalne, np. *ośmielam się, mam honor*, oraz nominalne: formy adresatywne, autoadresatywne i nazywające osobę trzecią, określenia przysłówkowe i przymiotnikowe, np. *pilnie, szczerze, wierny, miłościwy*. Zob. (Marcjanik 2001, s. 281).

że „Żyją jeszcze silnie naiwne i komiczne formułki pożegnalne: »padam do nóg«, »całuję rączki i nóżki« itp. » (1862, s. 5).

Okres oświecenia przyniósł istotne reformy w systemie edukacji, szczególnie szlachty. Jezuickie kolegia, uczące przede wszystkim łaciny i retoryki, zastąpiono szkołami świeckimi, w których zwalczano makaroniczne inkrustracje oraz kładziono nacisk na umiejętność posługiwania się jasnym i czystym językiem polskim. Inaczej niż w poprzedniej epoce, latynizmy w formułach grzecznościowych są rzadkością — jedynie na początku badanego okresu widać nieliczne ślady dawnej mody, np. w postaci próśb, których ośrodek stanowił czasownik *suplikować*.

Wśród szlachty, a zwłaszcza w środowiskach arystokratycznych, widoczny za to staje się wpływ języka francuskiego — w badanych tekstach łatwiej spotkać *adieu* niż *żegnaj*. Typowe dla wyższych sfer jest też używanie zamiast polskich powitań francuskich *bonjour/bonsoir*. Zapewne modzie na galicyzmy zawdzięczamy również upowszechnienie wcześniej niemal w ogóle nieużywanych zwrotów pożegnalnych: *do ujrzenia/do zobaczenia/do widzenia*, które prawdopodobnie są kalką francuskiego *au revoir*. Francuskie zapożyczenia łatwo także spotkać w obudowie etykietalnej aktów, w której chętnie stosowano obce formy adresatywne, szczególnie w przypadku tytułatury standardowej: *monsieur, madame, mademoiselle*.

Podsumowując zmiany, które zaszły w polskiej etykiecie językowej w okresie oświecenia, należy podkreślić wyraźne odejście od typowych dla baroku mocno amplifikowanych formuł — pełna ornamentów obudowa grzecznościowa często dominowała w nich nad ich werbalnym jądrem. Oświeceniowym ideałem był styl jasny i precyzyjny, zalecany przez starożytną poetykę. Klasycystyczne dążenie do ładu, harmonii i umiarkowania najwyraźniej znalazło swoje odzwierciedlenie także w aktach etykietalnych. W ekscerpowanych tekstach długie i pełne ozdobników akty grzecznościowe są już rzadkością.

Badane stulecie obejmuje również okres romantyzmu, który był reakcją na społeczne i polityczne zmiany spowodowane ruchami nacjonalistycznymi i wolnościowymi, nawiązującymi do rewolucji francuskiej. Romantycy zakwestionowali podstawy oświeceniowego, racjonalistycznego spojrzenia na świat. Zwrócili uwagę na życie wewnętrzne człowieka: uczucia, emocje i wyobraźnię. Podkreślali wagę indywidualizmu, zerwali ze sztywnymi poprawnościowymi normami wypracowanymi przez doktrynę klasycyzmu (zob. Zdaniukiewicz 1979, s. 361–373). Nie dziwi zatem, że w ekscerpowanych tekstach, szczególnie w korespondencji, częstym zjawiskiem są indywidualnie przekształcone formuły etykietalne czy wręcz zupełnie odbiegające od znanych schematów akty, będące wyrazem emocji nadawcy.

Szczególnie ciekawym przykładem takich nieszablonowych fraz są te, które powstały na potrzeby pewnych grup, zwłaszcza tajnych. Fryderyk Skarbek w swoich *Pamiętnikach* odnotował, że w czasie powstania listopadowego oficerowie polscy, wchodząc do obywatelskich domów, witali gospodarzy za pomo-

cą formuły: *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus, wiara i ojczyzna* (Skarbek 1878, s. 195). Dodanie do aktu powitalnego, mającego normalnie charakter religijny, rzeczowników *wiara i ojczyzna* nadawało mu wydźwięk patriotyczny, adekwatny do sytuacji zrywu narodowowyzwoleńczego. Być może formuła była również swoistym hasłem pozwalającym rozpoznać powstańców.

Z kolei w listach członków Towarzystwa Filomatycznego uwagę zwracają oryginalne salutacje, które zapewne pełniły funkcję integrującą korespondujących, były znakiem przynależności do Związku. Powitania te charakteryzuje elipsa czasownika performatywnego *życzę*, a w funkcji dopełnienia obok lub zamiast szablonowego *zdrowia* pojawiają się także inne rzeczowniki, które sprawiają, że salutacja często nabiera humorystycznego wydźwięku:

Adam — Braciom Filomatom zdrowia i powodzenia;
Onufr Tomaszowi zdrowia, miodu i dziewczek;
Jeżowi Jarosz niegderania;
Adamowi Jarosz przechadzek, bostona, śpiewów;
Adam Jeżowi spania i powodzenia (*Korespondencja Filomatów (1817–1823)* 1989, s. 182–233).

O ile okres średniopolski charakteryzowała ogromna staranność i skrupulatność w różnicowaniu form etykiety językowej ze względu na status społeczny rozmówców (zob. Cybulski 2003, s. 258), o tyle pierwszy wiek doby nowopolskiej przynosi duże uproszczenie w tym zakresie. Rewolucja francuska, przyjęcie Deklaracji praw człowieka i obywatela oraz wydarzenia związane z Wiosną Ludów spowodowały zerwanie z feudalizmem i upowszechnienie idei demokratycznych. W XIX wieku w Polsce rozpoczął się proces ważnych zmian społecznych — przejście ze struktur stanowych w struktury klasowe (zob. Rachwał 1992, s. 41–49). O miejscu człowieka w hierarchii społecznej przestało decydować tylko jego pochodzenie i przynależność do określonego stanu. Wyznacznikiem społecznego statusu zaczęły być także majątek i wykształcenie. Powstała „nowa arystokracja” ludzi bogatych, ale nieposiadających tytułów: bankierów, przedsiębiorców, kupców. Wzrosła też rola mieszczaństwa.

Te ważne zmiany społeczne znalazły swoje odzwierciedlenie na gruncie etykiety językowej, która również uległa swoistej demokratyzacji. Dużą część występujących w badanym materiale formuł stanowią akty bardzo uniwersalne, stosowane niezależnie od statusu społecznego nadawcy i odbiorcy, w których jedynie pewne elementy etykietażowej obudowy subtelnie sygnalizują różnice rang interlokutorów. W początkach okresu nowopolskiego dużą popularność zdobywają neutralne formuły werbalne, które w ogóle nie wskazują na miejsce partnerów w hierarchii społecznej, np. *dzień dobry, dobranoc, do widzenia, dziękuję, proszę, zapraszam, przepraszam*. Często nawet obudowa etykietażowa nie była wyznacznikiem relacji asymetrycznej. Pierwotnie wskazujące na niższy status nadawcy formy adresatywne, takie jak: *pan, dobrodzieju*, autoadresatywne, np. *śluga, podnózek*,

atrybutywne, np. *wielmożny*, *miłościwy*, i określenia przysłówkowe, typu *pokornie*, *uniżenie*, nie tylko uległy konwencjonalizacji, ale również rozpowszechniły się wśród niższych warstw społecznych. Tak samo jak w dobie średniopolskiej, chętnie powielano przede wszystkim te akty grzecznościowe, które były używane przez szlachtę, a szczególnie przez arystokrację. Ważną rolę w szerzeniu formuł etykietałnych poza pierwotny zasięg społeczny odgrywała służba, która naśladując sposób mówienia swych chlebobawców, rozpowszechniała je wśród niższych warstw społecznych. W rezultacie akty te szybko traciły swoją pierwotnie wysoką wartość honoryfikatywną.

Formuły werbalne, niegdyś sygnalizujące bycie poddanym, typu *padam do stóp*, *ściskam nogi*, *całuję ręce*, przestały być nośnikami tego pierwotnego sensu i również uległy spopolitowaniu. Ciągła ich żywotność w badanym okresie pokazuje jednak, jak ważne były nadal komunikacyjne role pana i sługi — zwykle nadawca odgrywał rolę sługi, a adresatowi przypisana była rola pana, niezależnie od rzeczywistych rang interlokutorów (zob. Cybulski 1994, s. 31–39). Był to przejaw respektowania jednej z podstawowych norm polskiej grzeczności, która zakłada umniejszanie roli nadawcy (zob. Marcjanik 1992, s. 27–31).

Nie oznacza to jednak, że w początkach doby nowopolskiej zupełnie przestaje być widoczna zależność między stosowanymi formami językowej etykiety a relacjami społecznymi wiążącymi partnerów interakcji. Oczywiście nadal inaczej zwracano się do osób o dużo wyższej randze pragmatycznej aniżeli do niższych i równych sobie. Trudno jednak nie zauważyć, że zasady, którymi się przy tym kierowano, były zdecydowanie mniej sztywne i rygorystyczne niż w poprzedniej epoce.

Formuł ceremonialnych i zgodnych z ówczesnymi schematami grzecznościowymi używano przede wszystkim w sytuacjach oficjalnych. W przypadku prywatnych rozmów i korespondencji, szczególnie jeśli nadawcę i adresata łączyła pewna zażyłość, chętnie przekształcano utarte frazy.

Na sposób amplifikowania formuł wpływał w dużej mierze typ kontaktu — dłuższe i bardziej ceremonialne akty znajdujemy przede wszystkim w listach. Ustna odmiana języka dąży do redukcji znaków. Rozmowa ma też zwykle charakter spontaniczny, nie ma w niej miejsca na długie zastanawianie się czy poprawki, jak w przypadku korespondencji.

W eksцерpowanych tekstach możemy jednak wielokrotnie obserwować wzajemne wpływy etykiety epistolarnej i konwersacyjnej. Zarówno w listach znajdujemy akty grzecznościowe typowe dla kontaktów ustnych (np. *dzień dobry*, *dobry wieczór*, *witam*, *zlituj się*), jak i w rozmowach te wywodzące się z formuł właściwych dla korespondencji (np. *padam do nóg*, *całuję rączki*, *pozwolisz*, *raczysz*, *prosiłbym*, *zapraszam na*, *dziękuję*, *że*). Do rzadkości należą frazy, których użycie ograniczało się do odmiany ustnej lub pisemnej języka.

Analiza zebranego materiału pozwala stwierdzić, że pierwszy wiek doby nowopolskiej, to czas zasadniczych zmian w polskiej etykiecie językowej. O ile

okres średniopolski był epoką wzbogacania struktur (zob. Cybulski 2003, s. 239), o tyle w badanym czasie wyraźna jest tendencja do ich upraszczania oraz indywidualizowania.

Bibliografia

- Baudouin J. (1966), *Utwory dramatyczne*, oprac. M. Wielanier, Warszawa.
- Betlejczyk F. (1862), *O języku towarzyskim*, Kraków.
- Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce wydawana przez J. Kraszewskiego* (1871), t. VI. *Pamiętniki wojenne 1792–1812*, Drezno.
- Bielecki R., Tysza A. (1984), *Dał nam przykład Bonaparte. Wspomnienia i relacje żołnierzy polskich 1796–1815*, t. 1–2, Kraków.
- Błędowska H. (1960), *Pamiątka przeszłości*, oprac. K. Kostenicz, Z. Makowiecka, Warszawa.
- Bogusławski S. (1833), *Advokat, komedio-opera w jednym akcie*, Warszawa.
- Bogusławski W. (1954), *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale*, Wrocław.
- Bohomolec F. (1959), *Komedie konwiktowe*, oprac. J. Kott, Warszawa.
- Bohomolec F. (1960), *Komedie na teatrum*, oprac. J. Kott, Warszawa.
- Bolesławita B. (1912), *Bezimienna. Powieść z końca XVIII w.*, Kraków.
- Brzostowski A. (1910), *Ci, których znałem*, Warszawa.
- Bujnicki K. (1855), *Stara panna*, Wilno.
- Bukar S., *Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX*, Warszawa [b.r.w.].
- Bykowski J. (1872), *Pamiętniki włóczęgi, z czasów przejścia XVIII do XIX wieku*, t. 1–2, Warszawa.
- Chałubiński T. (1970), *Listy 1840–1889*, oprac. A. Szejczerowa, Wrocław.
- Chodźko I. (1901), *Pamiętniki kwestarza*, Warszawa.
- Chrzęszczewski A. (1976), *Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna*, wydał, wstępem i komentarzem opatrzył J. Piechowski, Wrocław.
- Cieszewski K. (1862), *Talizman*, t. 1–2, Lwów.
- Cieszewski K. (1863), *Pozory*, Lwów.
- Cybulski M. (1994), *Pan i sługa. Niektóre społeczne uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych*, [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. E. Wrocławska, Warszawa, s. 31–39.
- Cybulski M. (2003), *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź, s. 258.
- Czartoryski A.K. (1955), *Komedie*, oprac. Z. Zahrajówna, Warszawa.
- Dąbrowski S. (1969), *Aktorowie w podróży*, Warszawa.
- Dembńska H. (1841), *Dwie epoki mego życia*, Kraków.
- Dmochowski F.S. (1857), *Nauczycielka. Powieść z tegoczesnych obrazów społecznych*, Warszawa.
- Dmochowski F.S. (1959), *Wspomnienia od 1806 do 1830 roku*, oprac. Z. Libera, t. 1–2, Warszawa.
- Domeyko I. (1976), *Listy do Władysława Łaskowicza*, oprac. E.H. Nieciowa, Warszawa.
- Drugi rozbiór Polski z pamiętników Sieversa* (1865), [w:] *Pamiętniki z ośmnastego wieku*, t. 5, Poznań.
- Duński X.E. (1915), *Listy 1848–1856*, wydali i wstępem opatrzyli A. Begey i J. Komenda, Turyn.
- Dzienniki Ignacego Baranowskiego pisane w Lublinie przez rok 1815 i 1816* (1995), do druku przygotował B. Szyndler, Lublin.
- Dzierzkowski J. (1847), *Dla posagu. Powieść z życia towarzyskiego*, t. 1–2, Lipsk.
- Dzierzkowski J. (1989), *Salon i ulica*, Rzeszów.
- Fredro A. (1994), *Wybór dzieł*, oprac. B. Zakrzewski, t. 1–2, Wrocław.

- Girtler K. (1971), *Opowiadania. Pamiętniki z lat 1832–1857*, oprac. Z. Jabłoński, J. Staszek, Kraków.
- Goczałkowski S.W.N. (1855), *Pamiętniki ulana*, Lwów.
- Godebski C. (1953), *Grenadier — filozof*, Wrocław.
- Grabowski A. (1909), *Wspomnienia*, oprac. S. Estreicher, t. 1–2, Kraków.
- Hoffmanowa K. (1849), *Pamiętniki*, Berlin.
- Hoffmanowa K. (1852), *Krystyna*, Lipsk.
- Janowski J.N. (1950), *Notatki autobiograficzne 1803–1853*, do druku przygotował M. Tyrowicz, Wrocław.
- Kapitan i dwie panny. Krakowskie pamiętniki z XIX wieku* (1980), oprac. I. Homola, B. Łopuszański, Kraków.
- Karpiński F. (1898), *Pamiętniki*, przedm. P. Chmielowski, Warszawa.
- Karpiński F. (1987), *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, Warszawa.
- Kita M. (2000), *O możliwościach badań nad przemianami rozmowy (źródła do badań)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, red. D. Ostaszewska, Katowice.
- Kitowicz J. (1971), *Pamiętniki czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa.
- Kniaźnin F.D. (1958), *Utwory dramatyczne*, Warszawa.
- Konfederacja Barska. Korespondencja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim łowczym koronnym w roku 1768* (1872), wydał dr L. Gumplowicz, Kraków.
- Korespondencja Adama Mickiewicza* (1871), t. 1, Paryż.
- Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796* (1959), z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał J. Platt, red. T. Mikulski, Wrocław.
- Korespondencja dotycząca wykreślenia się Jana Alcyaty z listy członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego* (1846), Paryż.
- Korespondencja Filomatów (1817–1823)* (1989), wybór i oprac. M. Zielińska, Warszawa.
- Korespondencja Franciszka Karpińskiego z lat 1763–1825* (1958), red. K. Budzyk, T. Mikulski, S. Pigoń, Wrocław.
- Korespondencja Fryderyka Chopina* (1955), oprac. B.E. Sydow, t. 1–2, Warszawa.
- Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego* (1965), t. 1, wybór i oprac. J. Got, J. Szczublewski, Warszawa.
- Korespondencja Ignacego Krasickiego* (1958), z papierów Ludwika Bernackiego wydali i oprac. Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński, red. T. Mikulski, t. 1–2, Wrocław.
- Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774–1809)* (1978), oprac. B. Michalik, [w:] *Archiwum Dziejów Oświaty*, t. VIII, red. K. Bartnicka, Wrocław.
- Korespondencja Juliusza Słowackiego to jest listy do matki i wszystkie inne* (1910), zebrał ks. K.J. Kantak, Mikołów-Warszawa.
- Korespondencja księcia Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” (1762–1790)* (1888), ze zbiorów rodzinnych wydał K. Waliszewski, Kraków.
- Korespondencja literacka Michała Grabowskiego*, (1842), Wilno.
- Korespondencja z Krakowa* (1848) (przedruk z numerów 28, 29, 30 i 31 dziennika „Polska”), Lwów.
- Korzeniowski J. (1844), *Stary mąż, komedia we czterech aktach*, Wilno.
- Korzeniowski J. (1847), *Młoda wdowa. Komedia we trzech aktach*, Wilno.
- Korzeniowski J. (1857), *Reputacja w miasteczku, komedia w 3 aktach*, Warszawa.
- Korzeniowski J. (1873), *Dziela*, t. 10, Warszawa.
- Korzeniowski J. (1898), *Okrężne. Komedia we dwóch aktach ze śpiewami i tańcami*, Poznań.
- Korzeniowski J. (1925), *Kollokacja*, Kraków.
- Korzeniowski J. (1954), *Dziela wybrane*, t. 7. *Dramaty*, Kraków.
- Korzeniowski J. (1954), *Dziela wybrane*, t. 8. *Komedie*, Kraków.
- Kościuszko T. (1917), *List. Odezwy. Wspomnienia*, zebrał H. Mościcki, Warszawa.
- Kozieradzki A. (1962), *Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831*, Wrocław.

- Kozłowski W.M. (1899), *Listy Kniaziewicza do Dąbrowskiego i Kościuszki*, Lwów.
- Koźmian K. (1971), *Pamiętniki*, wstęp oraz komentarz J. Willaume, t. 1–2, Wrocław.
- Krasicki I. (1956), *Komedie*, oprac. M. Klimowicz, Warszawa.
- Kraśiński Z. (1887), *Listy*, t. 3, Lwów.
- Kraśiński Z. (1930), *Listy do Delfiny Potockiej 1839–1843*, przysposobił do druku A. Żółtowski, Poznań.
- Kraśiński Z. (1994), *Listy do plenipotenty i oficjalistów*, zebrał, oprac. i wstępem poprzedził Z. Sudolski, Warszawa.
- Kraszewski J.I. (1873), *Jermola. Obrazki wiejskie*, Lwów.
- Kraszewski J.I. (1906), *Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego*, t. II, Warszawa.
- Kraszewski J.I. (1967), *Dwa światy*, Kraków.
- Kraszewski J.I. (1970), *Dzieci wieku*, Kraków.
- Kraszewski J.I. (1972), *Pamiętniki*, oprac. W. Danek, Kraków.
- Kraszewski J.I. (1982), *Listy do rodziny 1820–1863*, cz. I. *W kraju*, oprac. W. Danek, Kraków.
- Kraszewski J.I. (1986), *Holota. Powieść współczesna*, Kraków.
- Kraszewski J.I. (1987), *Jaryna*, przyg. do druku i przypisami opatrzył S. Burkot, Warszawa.
- Kraszewski J.I. (1988), *Dziecię Starego Miasta*, oprac. W. Danek, Wrocław.
- Kraszewski J.I. (1988), *Ułana*, oprac. S. Tomaszewski, Wrocław.
- Kraszewski J.I., Lenartowicz T. (1963), *Korespondencja*, Wrocław.
- Księża Hugona Kollątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, przedsięwzięta w celu urządzenia instytucji naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach (1845), t. IV, z rękopisu wydał F. Kojśiewicz, Kraków.
- Kucz K. (1859), *Godzina u dziennikarza. Krotoczwila w jednym akcie ze śpiewkami*, Warszawa.
- Kufer Kasyldy czyli wspomnienia z lat dziewczęcych (1977), wyboru z pamiętników XVIII–XIX w. dokonały D. Stępniewska i B. Walczyna, Warszawa.
- Lewandowski K. (1977), *Pamiętniki wychodźca polskiego*, Warszawa.
- Listy Elizy z Branickich Kraśińskiej z lat 1835–1876 (1995), oprac. Z. Sudolski, Warszawa.
- Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793 i 1794 (1872), dwa tomy w jednym, zebrał Lucyan Siemieński, Poznań.
- Listy Jana Śniadeckiego w sprawach publicznych od roku 1788 do 1800 (1878), wstęp i przypiski J.I. Kraszewskiego, Poznań.
- Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej kasztelanowej Kamińskiej 1754–1800 (1883), wydał K. Waliszewski, Poznań.
- Listy Maurycego Mochnackiego i brata jego Kamila wyszłych z wojskiem polskim do Francji w roku 1831 (1863), Poznań.
- Listy miłosne dawnych Polaków (1971), wybór, wstęp i komentarz M. Misiorny, Kraków.
- Listy Seweryna Goszczyńskiego (1823–1875) (1937), zebrał i do druku przygotował S. Pigoń, Kraków.
- Listy Stanisława Konarskiego 1733–1771 (1962), oprac. J. Nowak-Dłuzewski, Warszawa.
- Listy Stanisława Trentowskiego (1836–1869) (1937), zebrał i do druku przygotował S. Pigoń, Kraków.
- Listy śp. Adama Mickiewicza do pani Konstancyi (1863), Poznań.
- Listy Teofila Lenartowicza do Ewarysta Estkowskiego (1850–1856) (1922), Poznań.
- Listy Wojciecha Jakubowskiego do Jana Klemensa Branickiego W. Hetmana Koronnego z lat 1758–1771 (1882), przypisami objaśnił i dodatkami uzupełnił J. Bartoszewicz, Warszawa.
- Listy Zygmunta Kraśińskiego do Adama Potockiego (1922), Warszawa.
- Listy Zygmunta Kraśińskiego do Stanisława Małachowskiego (1885), Kraków.
- Listy Zygmunta Kraśińskiego od roku 1835 do 1844 pisane do Edwarda Jaroszewskiego (1871), ogłosił M. Gorzkowski, Kraków.

- Listy z ziemi naszej. Korespondencja Wincentego Pola z lat 182–1872* (2004), zebrał, oprac. i wstępem opatrzył Z. Sudolski, Warszawa.
- Lubomirski S., *Pod władzą księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych (1764–1768)* (1971), oprac. i wstępem poprzedził J. Łojek, Warszawa.
- Łoziński W. (1871), *Historja siwego włosa*, Poznań.
- Łoziński W. (1909), *Szlachcic chodaczkowy. Powieść cz. I–III*, Warszawa.
- Łoziński W. (1926), *Zakłęty dwór*, oprac. dr A. Bar, Kraków.
- Łoziński W. (1927), *Dwunasty gość*, Lwów.
- Łoziński W. (1953), *Dwie noce*, Kraków.
- Magnuszewski D. (1968), *Posiedzenie Bacciarellego malarza*, przygotował do druku K. Bartoszyński, Poznań.
- Majeranowski K. (1848), *Kronika 40 dni Krakowa 1848 roku, poprzedzona prologiem dziejów Polski i Krakowa w dziesięciu obrazach i epilogiem wypadków po dniu 26 kwietnia*, Kraków.
- Marcjanik M. (1992), *Typologia polskich wyrażen...*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, Wrocław, s. 27–31.
- Marcjanik M. (2001), *Etykieta językowa*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin.
- Mickiewicz W. (1920), *Pamiętniki*, t. 1. 1838–1861, Kraków.
- Morawska T.K. (2002), *Diariusz podróży 1773–1774*, oprac. B. Rok, Wrocław.
- Morawski S. (1981), *Z wielkiej samotni. Listy do Heleny i Franciszka Malewskich*, oprac. Z. Sudolska, Warszawa.
- Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika Michała Starzeńskiego (1757–1795)* (1914), wydał H. Mościcki, Warszawa.
- Naruszewicz A.S. (1882), *Wybór poezyj z dołączeniem kilku pism prozą oraz listów*, Warszawa.
- Niemcewicz J.U. (1815), *Pan Nowina czyli dom pocztowy, komedia oryginalna we trzech aktach*, Warszawa.
- Niemcewicz J.U. (1831), *Podejrzliwi. Oryginalna komedia wierszem w pięciu aktach*, Warszawa.
- Niemcewicz J.U. (1927), *Powrót posła, komedia we trzech aktach*, Kraków.
- Nieznane listy Joachima Lelewela z lat 1831–1846* (1961), wydała J. Berger-Mayerowa, Katowice.
- Olizar N. (1853), *Pamiętniki Oryginała*, t. 1, Lipsk.
- Opowieści dziewczęce. Ustępy z pamiętników młodych panien (1776–1866)* (1957), oprac. S. Wasylewski, Kraków.
- Orpiszewski L. (1838), *Wędrówka po Wielko-Polsce i Mazowszu. Powieść wzięta z ostatnich wypadków*, Paryż.
- Osipowska J. (1842), *Pierścionek*, t. 1–2, Warszawa.
- Pamiętniki Filipa Lichockiego o powstaniu w Krakowie 1794* (1862), [w:] *Pamiętniki z ośmnastego wieku*, Poznań.
- Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, do druku przysposobione przez S. Karwowskiego, t. II, Poznań [b.r.w.].
- Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopisów* (1857), przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego, Wilno.
- Pamiętniki Jana Kilińskiego, szewca, a razem pułkownika 20. regimentu* (1860), [w:] *Pamiętniki z ośmnastego wieku*, t. 1, Poznań.
- Pamiętniki krakowskiej rodziny Louisów (1831–1869)* (1962), oprac. J. Zathay, Kraków.
- Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego. 1714–1765* (1876), wydał A. Pawiński, t. IV, Warszawa.
- Pamiętniki pułkownika Józefa Dominika Gąsianowskiego z r. 1793–1794* (1861), Lwów.
- Pamiętniki spiskowców i więźniów galicyjskich w latach 1832–1846* (1954), oprac. K. Lewicki, Wrocław.
- Pamiętniki woźnego cenzury* (1831), Warszawa.
- Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej* (1859), t. 1, Wilno.

- Pamiętnik o księciu Karolu Radziwille spisany podług archiwum nieświeżkiego* (1864), rękopis udzielony do druku ze zbiorów Wiktora hr. Baworowskiego, Lwów.
- Pawłowski K. (1827), *Edward czyli skutki niedoświadczenia. Romans oryginalny*, Warszawa.
- Pilsztynowa R.S. (1957), *Proceder podróży i życia mego awantur*, oprac. R. Pollak, Kraków.
- Prusiecka J. (1843), *Powieści moralne*, Warszawa.
- Puzynina G. (1990), *W Wilnie i w dworach litewskich, Pamiętnik z lat 1815–1843*, Kraków.
- Rachwał M. (1992), *O przyczynach zmian systemu adresatywnego języka polskiego w XIX w.*, [w:] *Polska etykieta językowa*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, („Język a Kultura” 6) Wrocław, s. 41–49.
- Rautenstrauchowa Ł. (1830), *Ragawa czyli płochość*, t. 1, Warszawa.
- Rusiecki K.R. (1844), *Male tajemnice Warszawy. Zarysy obyczajowe oryginalne*, t. 2–4, Warszawa.
- Rzewuski H. (1856), *Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego*, Petersburg.
- Rzewuski H. (1862), *Listopad, romans historyczny z drugiej połowy XVIII w.*, t. 1–2, Wilno.
- Rzewuski H. (1983), *Pamiętka Soplicy*, Warszawa.
- Rzewuski L. (1860), *Kronika podhorecka*, Kraków.
- Skarbek F. (1840), *Pan Antoni*, Wrocław.
- Skarbek F. (1861), *Powiatki polskie*, Poznań.
- Skarbek F. (1874), *Pan starosta*, Warszawa.
- Skarbek F. (1874), *Życie i przypadki Faustyna Feliksa na Dodoszach Dodosińskiego*, Warszawa.
- Skarbek F. (1878), *Pamiętniki*, Poznań.
- Skarbek F. (1890), *Tarło*, Gródek.
- Skarbek F. (1959), *Pamiętniki Seglasy*, Warszawa.
- Szymanowski J. (1973), *Listy do starościny wyszygrodzkiej*, oprac. F. Korwin-Szymanowski, Warszawa.
- Tajna korespondencja z Warszawy do Ignacego Potockiego 1792–1794* (1961), oprac. M. Rymszyńska i A. Zahorski, Warszawa.
- Tańska K. (1927), *Listy Elżbiety Rzeczyckiej*, Kraków.
- Tańska K. (1929), *Dziennik Franciszki Krasińskiej w ostatnich latach panowania Augusta III pisanym*, Kraków.
- Tarsza E. (1862), *Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej Ukrainy, w pierwszych latach XIX w.*, Petersburg.
- Trembecki S. (1914), *Nieznane listy*, z rękopisów Biblioteki Zamojskich wydał, wstępem i objaśnieniami opatrzył W.T. Baranowski, Warszawa.
- Urbańczyk S. (1979), *Periodyzacja dziejów polskiego języka literackiego*, [w:] *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- W kręgu bliskich poety. Listy rodziny Juliusza Słowackiego* (1960), oprac. S. Makowski i Z. Sudolski, red. E. Sawrymowicz, Warszawa.
- Wilkońska P. (1959), *Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie*, Warszawa.
- Wirtemberska z Czartoryskich M. (2002), *Malwina czyli domysłność serca*, Kraków.
- Witkowski M. (1961), *Pamiętniki prostego żołnierza z lat 1812–1816*, [w:] *Źródła Historyczno-Literackie*, t. II. *Pamiętniki z lat 1792–1849*, oprac. R. Grabałowski, Wrocław.
- Wójcicki K.W. (1856), *Dworek i pałac*, Warszawa.
- Wójcicki K.W. (1873), *Kawa literacka*, Warszawa.
- Wójcicki K.W. (1875), *Niewiasta polska w początkach naszego stulecia (1800–1830)*, Warszawa.
- Wójcicki K.W. (1877), *Společność Warszawy w początkach naszego stulecia (1800–1830)*, Warszawa.
- Wójcicki K.W. (1909), *Pamiętniki dziecka Warszawy*, Kraków.
- Wspomnienia Ambrozego Grabowskiego* (1909), wydał S. Estreicher, t. 1–2, Kraków.
- Wybicki J. (1927), *Życie moje oraz wspomnienia o Andrzeju i Konstancji Zamojskich*, z rękopisów wydał i objaśnił A.M. Skałkowski, Kraków.

- Wybicki J. (1963), *Utwory dramatyczne*, oprac. R. Kaleta, Warszawa.
- Wysocki H. (1986), *Przemówiły stare listy*, Kraków.
- Zabłocki F. (1877), *Dzieła*, t. I, Warszawa.
- Zabłocki F. (1973), *Fircyk w zalotach*, oprac. J. Pawłowiczowa, Wrocław.
- Załuski J. (1976), *Wspomnienia*, oprac. A. Palarczykowa, Kraków.
- Zdaniukiewicz A. (1979), *Spór o istotę kultury w pierwszej połowie XIX w.*, „Język Polski” 59, s. 361–373.
- Zieliński J.F. (1989), *Wspomnienia z tułactwa*, wyd. E. Wróblewska, Warszawa.
- Żmichowska N. (1953), *Wybór powieści*, t. 1–2, Warszawa.
- Żmichowska N. (1957), *Listy*, t. 1. *W kręgu najbliższych*, do druku przygotowała i komentarzami opatrzyła M. Romankówna, Wrocław.
- Żmichowska N. (1960), *Listy*, t. 2. *Rozdroża*, do druku przygotowała i komentarzami opatrzyła M. Romankówna, Wrocław.

The influence of social and cultural changes on the language etiquette at the beginning of the modern Poland age

Summary

The aim of the article is to indicate the most important modifications in the Polish language etiquette that were conditioned by social and cultural changes which can be observed from the mid-18th century till the 1860s. What became visible in this period was the crisis of values typical of Sarmatism, which, as a consequence, led to the disappearance of acts of language etiquette characteristic of the noble sociolect and the emergence of new polite forms. The corpus of the studied texts includes: letters, diaries, memoirs, dramas and novels. Such a selected language material allows for the examination of both written and oral polite forms, as well as it displays their formal and functional changeability in as broad social and cultural context as possible. The analysis of the collected material allows to state that the first century of the modern Poland age was the time of the fundamental changes in the Polish language etiquette. As much as the middle Poland age was the period of the enrichment of the structures, in the examined period there was a clear tendency to simplify and individualize them.

Keywords: language etiquette, modern Poland age, history of the Polish language